

ЗМІСТ

Війна міфам (Олександр Зінченко).....	3
МІФ 1. Велика Вітчизняна війна (Яна Примаченко).....	13
МІФ 2. Радянський Союз завжди був непримиреним противником німецьких нацистів (Максим Майоров).....	17
МІФ 3. СРСР послідовно боровся за мир, а Пакт Молотова—Ріббентрона був вимушеним кроком (Кирило Галушко, Ростислав Пилявець).....	21
МІФ 4. Війна для України почалася 22 червня 1941 року (Сергій Горобець).....	26
МІФ 5. Сталін не узгоджував військові дії із Гітлером (Максим Майоров).....	30
МІФ 6. Вперше об'єднання українського народу здійснив Сталін, а денонсація Пакту Молотова — Ріббентрона призведе до дезінтеграції України (Олександр Зінченко, Максим Майоров, Ростислав Пилявець, Сергій Рябенко).....	35
МІФ 7. «Золотий вересень» — українці радо вітали прихід радянських військ (Олександр Зінченко).....	41
МІФ 8. Розстріли поляків у Катині здійснили нацисти (Олександр Зінченко).....	46
МІФ 9. Між 1939 та 1941 роками СРСР та Третій Райх не співпрацювали (Сергій Горобець).....	52
МІФ 10. У 1941-му Радянський Союз не готувався до війни (Кирило Галушко).....	56
МІФ 11. Вермахт був сильніший за Червону армію на початку війни (Василь Павлов).....	61
МІФ 12. Нацистська Німеччина напала на СРСР «віроломно, без оголошення війни» (Сергій Рябенко).....	66
МІФ 13. Німецько-фашистські загарбники (Богдан Короленко).....	72
МІФ 14. Найбільша танкова битва війни відбулася під Прохоровкою у 1943 році (Сергій Рябенко).....	77
МІФ 15. Дніпрогес у Запоріжжі, Хрещатик та Успенський собор у Києві підірвали нацисти (Сергій Горобець).....	81
МІФ 16. Севастополь — «город русской славы» (Сергій Променко).....	86
МІФ 17. «Матч смерті» в Києві завершився розстрілом радянської команди (Володимир В'ятрович).....	89
МІФ 18. Нацисти ешелонами вивозили чорнозем з України (Сергій Променко).....	93
МІФ 19. План «Ост» передбачав знищення усіх слов'ян (Сергій Рябенко).....	95
МІФ 20. Комуністична партія — керівна сила, творець Великої Перемоги (Кирило Галушко).....	100

Міф 21. 28 героїв-панфіловців (<i>Василь Павлов</i>).....	105
Міф 22. Західна допомога за програмою ленд-лізу була незначною (<i>Ростислав Пилявець</i>)	112
Міф 23. Українці — чемпіони з колабораціонізму у світі (<i>Максим Майоров</i>).....	117
Міф 24. Батальйони «Нахтігаль», «Роланд» та дивізія «Галичина» були каральними підрозділами СС (<i>Олеся Ісаюк, Сергій Рябенко</i>).....	122
Міф 25. Бандера та українські націоналісти були агентами спецслужб нацистів (<i>Ігор Бізун</i>)	128
Міф 26. Роман Шухевич служив у військах СС (<i>Олеся Ісаюк</i>).....	135
Міф 27. Українські націоналісти масово винищували євреїв під час війни, особливо у Львові та Бабиному Яру (<i>Сергій Рябенко</i>)	139
Міф 28. Червоні партизани — «народні месники» (<i>Сергій Бутко, Сергій Рябенко</i>)	145
Міф 29. «Справжніми» партизанами були тільки радянські партизани (<i>Ігор Бізун</i>).....	151
Міф 30. УПА — «гітлерівські поспіаки» і проти нацистів не воювали (<i>Ігор Бізун</i>).....	156
Міф 31. УПА жодного ешелону не пустила під укіс (<i>Ігор Бізун</i>).....	163
Міф 32. Бандера особисто очолював УПА (<i>Ігор Бізун</i>).....	168
Міф 33. УПА боролася за моноетнічну державу (<i>Володимир В'ятрович</i>).....	173
Міф 34. Шарль де Голль мріяв командувати УПА, а Че Гевара захоплювався стійкістю українських повстанців (<i>Ігор Бізун</i>)	179
Міф 35. Кримські татари масово дезертували на початку війни (<i>Сергій Громенко</i>).....	183
Міф 36. Кримські татари — «народ-зрадник» (<i>Сергій Громенко</i>)	186
Міф 37. Депортація була порятунком кримських татар (<i>Сергій Громенко</i>)	190
Міф 38. Визволення України (<i>Сергій Горобець</i>).....	193
Міф 39. УПА стріляла в спину Червоній армії, яка визволяла її від фашистів (<i>Олеся Ісаюк</i>)	197
Міф 40. Жуков і Берія наказали депортувати усіх українців до Сибіру (<i>Ростислав Пилявець</i>).....	201
Міф 41. Українці — кати Варшавського повстання (<i>Максим Майоров</i>).....	206
Міф 42. Нюрнберзький трибунал засудив українських націоналістів (<i>Сергій Громенко</i>).....	211
Міф 43. Радянські війська не чинили воєнних злочинів (<i>Сергій Рябенко</i>).....	214
Міф 44. Прапор над Райхстагом підняли Єгоров і Кантарія (<i>Яна Примаченко</i>)	218
Міф 45. Війна завершилася 9 травня (<i>Яна Примаченко</i>)	222
Міф 46. У СРСР День Перемоги завжди був найголовнішим святом (<i>Сергій Рябенко</i>)	226
Міф 47. Жуков — «Маршал Перемоги» (<i>Ростислав Пилявець</i>)	231
Міф 48. Місто-Герой (<i>Максим Майоров</i>)	235
Міф 49. Росія могла перемогти нацистів і без українців (<i>Яна Примаченко</i>).....	240
Міф 50. «Ніхто не забутий, ніщо не забуте» (<i>Вікторія Яременко</i>)	245
Післямова, або Міфи і війна (<i>Володимир В'ятрович</i>).....	249
Список джерел і літератури.....	255

ВІЙНА МІФАМ

Як з'являються міфи? А головне — чому з'являються міфи? І чи можна щось із тими міфами зробити? І чи треба?

Якщо ви тримаєте цю книжку в руках, значить, якийсь із цих питань вас турбує або принаймні цікавить. А значить, відповідь на останнє запитання ми вже маємо: про історичні міфи говорити треба. Бо вони і цікавлять, і хвилюють: якою насправді є наша історія?!

Відповідь на решту запитань не буде такою короткою.

Як з'являються міфи?

Простіше пояснити на якомусь одному прикладі. Так сталося, що у мене «під рукою» є одна така історія. Свого часу я написав про неї іншу книжку. Ідеться про Катинь.

Уже на самому початку 1990-х у моєму рідному Харкові розпочалися дослідження одного з масових поховань польських військовополонених, здійснених під час операції, яка увійшла в історію як Катинський злочин. Усі могили були пошкоджені величезними будівельними бурами. Людські рештки було перемелено і перемішано із землею, немов величезними м'ясорубками. Ці сліди — 60—80 см у діаметрі — світлими колами чітко проглядалися на планіметрії розкопок. Ніхто тоді не міг пояснити, кому було потрібно бурити будівельними бурами могили таємного цвинтаря НКВД.

Якщо дуже коротко: Катинський злочин — масові розстріли польських військовополонених у Катині, Харкові, Калініні та іще в кількох місцях навесні 1940 року — сьогодні є одним із найбільш досконало вивчених злочинів комуністичного режиму. Але протягом півстоліття ця тема була в СРСР табу. Про Катинь можна було згадувати тільки офіційну версію: поляків знищили не комуністи, а нацисти, і не навесні 1940-го, а у 1941 році.

Навесні 1943 року великий світ вперше почув назву невеличкого поселення в околицях Смоленська. Німецьке радіо оголосило тоді про знахідку у Катинському лісі тисяч винищених комуністами польських військовополонених.

Німцям було відомо, що і польський уряд в Лондоні, і родини на окупованих Третім Райхом землях розшукують щонайменше 10 тисяч зниклих співвітчизників. Берлін цілком розумів, які наслідки може мати це повідомлення.

Партнерство СРСР та Польського еміграційного уряду генерала Владислава Сікорського було важким після радянської агресії проти Польщі 17 вересня 1939 року: власне, не було б додаткових зусиль прем'єра Великої Британії Вінстона Черчилля — невідомо, чи було б це партнерство. Не були простими також стосунки між Британією та СРСР як союзниками в антигітлерівській коаліції. У Берліні все це чудово розуміли. Новина про Катинь переслідувала цілком цинічну мету: вбити клин між союзниками і спровокувати протиріччя, які б призвели до розпаду або ослаблення антигітлерівської коаліції.

Це майже вдалося: попри всі натиски з боку британського уряду, польський уряд відмовився визнати радянську версію Катинської трагедії. СРСР вже за кілька днів після німецького повідомлення оголосив, що польських військовополонених розстріляли нацисти під час наступу на Смоленськ у 1941 році, а ще за тиждень розірвав усі стосунки з урядом Сікорського. Трошки більше про цю історію можна прочитати у міфі 8. Тут зазначу тільки одну, але важливу річ: від квітня 1943 року історія Катинського розстрілу почала жити саме як міф — говорити правду про Катинь було заборонено. Ця правда стала вмістом «Особливої папки №1» — таємного пакета із документами. Там містився наказ Політбюро ЦК ВКП(б) знищити 25 700 польських військовополонених, підписаний Сталіним, Ворошиловим, Молотовим та іншими членами ЦК та інші папери, дотичні до цього злочину. Відкривати цей пакет мав право тільки особисто генеральний секретар комуністичної партії. Найбільша таємниця СРСР.

Влітку 1969 року в лісі під Харковом троє школярів з околиць випадково докопалися до цієї таємниці. Те, про що було вільно знати тільки генеральному секретарю, раптом дізналися кілька п'ятикласників!

Почалися літні канікули. Хлопці пішли шукати «скарби» у лісі. Серед кісток і черепів розритої могили вони знайшли золоту обручку, золоті коронки зубів і гудзики з польським орлом.

Місцеве КГБ дізналося про все практично відразу. У хлопців «скарби» забрали. Здавалося б — дрібний епізод, навіяний книжками Роберта Льюїса Стівенсона та Марка Твена. Але про цей «дрібний» епізод уже летіли термінові донесення: до Києва — першому

секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту та до Москви — голові КГБ СРСР Юрію Андропову.

Кілька цитат:

«Встановлено, що в зазначеному місці у 1940 році УНКВД по Харківській області була похована значна кількість (кілька тисяч) розстріляних офіцерів і генералів буржуазної Польщі, залишки яких і були знайдені дітьми за випадкових обставин».

«Пенсіонер КГБ Галіцин Н. А., який з довоєнних років працював водієм в органах держбезпеки і брав участь у виконанні вироків з ВМП (вищій мірі покарання — прим. О. З.), після огляду місця знайдення могил пояснив, що у квітні — травні 1940 року за його участю було виконано рішення про розстріл приблизно 13 тисяч офіцерів і генералів буржуазної Польщі...»

Зафіксуємо цю інформацію: у цьому документі КГБ СРСР чорним по білому зазначено, що поляків навесні 1940 року розстріляли працівники радянських спецслужб.

Проте публічна версія мала звучати у геть інший спосіб:

«Вважаємо за доцільне роз'яснити навколишньому населенню, що в період окупації німцями Харкова каральні органи Німеччини у зазначеному місці провадили поховання без почестей розстріляних за дезертирство й інші злочини солдатів та офіцерів німецької та союзних із ними армій. Одночасно у цьому місці поховані німцями померлі від різних небезпечних інфекційних захворювань (тиф, холера, сифілітики тощо), а тому назване поховання мусить бути визнано органами охорони здоров'я небезпечними для відвідування. Це місце буде оброблено хлорним ванном, поставлено на карантин і потім засипано ґрунтом».

Зафіксуємо і цей факт: КГБ СРСР чітко рекомендував поширювати чутки, що ці поховання було зроблено німцями під час окупації Харкова.

Ба більше, далі документи КГБ на кількох сторінках розписують план заходів «з ліквідації спецоб'єкта».

Для конспірації робіт було створено слідчий ізолятор зі штатом у 21 одиницю. У його розпорядження передали чотири автомобілі: легковик «ГАЗ-69», самоскид, автоцистерну та вантажівку із бурою установкою, а ще... 13 тонн їдкою натрію.

Не важко відтворити розрахунки — по одному кілограму реактиву на один кістяк, адже у 112 могилах, за інформацією КГБ, було поховано приблизно 13 тисяч розстріляних.

Ліквідація «спецоб'єкта» мала відбуватися під виглядом будівництва навчального закладу КГБ. Сценарій був дуже простий.

Докладний план поховань у Харківському КГБ був. Досить було загнати техніку, добуритися до кісток, засипати могили хімікатами, залити усе водою — і трохи почекати.

План не спрацював. Рештки польських військовополонених уціліли. І коли на початку 1990-х археологи почали досліджувати колишній «спецоб'єкт НКВД», спливла наверх і ця потворна історія нищення людських могил. Для СРСР замало було збудувати віртуальну версію минулого — часом фізично нищилися навіть матеріальні свідчення, які суперечили радянському історичному міфу!

І ось тут ми підходимо до відповіді на запитання, як з'являються історичні міфи.

У цій історії ми бачимо всі основні прийоми конструювання таких міфів у СРСР.

Американські науковці Рой Баумайстер та Стівен Гастінгс свого часу написали цілу розвідку про те, якими засобами відбувається переінакшення колективної пам'яті про минуле. Вони згадують досить багато різних прийомів, але в контексті нашого прикладу згадаємо лише три з описаних ними прийоми формування альтернативної до реальної версії минулого: оминання, фальшування, звинувачення ворогів.

1. Оминання, фальшування, звинувачення ворогів.

Оминання. Тут ідеться про замовчування та уникання згадок неприємних фактів. Катинська історія опинилася темою «табу» на довгі 50 років саме в ключі такого підходу до справи. Ба більше, оминання перетворювалося на заперечення самого факту події, що насправді мала місце.

Фальшування. У 1944 році спеціально створена комісія під орудою академіка Миколи Бурденка фальсифікувала докази, які дозволяли не тільки заперечувати радянську відповідальність за цей злочин, але і доповнити його «доказами» нацистської причетності до Катинського вбивства. Підробили як свідчення «очевидців», так і певні матеріальні докази. Наприклад, до звіту Бурденка як доказ долучили листівку із піддробленою датою відправлення, щоб довести, що розстріл відбувся не раніше 1941 року.

Звинувачення ворогів. Цей прийом використовувався і у 1943 році, коли вже через кілька днів після німецького повідомлення СРСР звинуватив нацистів у знищенні польських військовополонених, і у 1944 році, коли комісія Бурденка продовжувала звинувачувати у цьому нацистів, і навіть у 1969 році, як ми бачили на матеріалах КГБ СРСР. Мета цього прийому була очевидною: приписування ворогові власного безчестя.

Але Катинський злочин — це тільки один із багатьох міфів, якими радянська пропаганда й історіографія оточила період Другої світової війни. Таких міфів, що функціонують у колективній пам'яті на пострадянському просторі, можна нарахувати десятки. Так СРСР намагався сконструювати Великий Міт Великої Війни.

Якийсь час тому Львівський форум видавців запросив мене до публічної дискусії із блискучим істориком Ярославом Грицаком. У тій розмові професор Грицак запропонував розрізнати міф і Міт. Різниця ніби незначна — лише в одну літеру. Але часом одна літера багато значить. Зрештою, кажуть, через одну літеру «j» пересварилися Західне і Східне християнство, дискутуючи про єдиносутність (homousios) та подобосутність (homojousios) Христа-бога. Отже, диявол — у дрібницях.

У цій дискусії мені видавалося важливим сказати, що міф — це спотворене, часом спрочене, а часом — сфальсифіковане бачення минулого. А тому міфи небезпечні: коли наше знання про минуле наповнене міфами, а не фактами, — ми втрачаємо розуміння природи історичних процесів. Причинно-наслідкові зв'язки розриваються тими міфами. І ми опиняємося у пастці власного спотвореного міфом бачення минулого. А з часом — втрачаємо навичку адекватно оцінювати не тільки причинно-наслідкові зв'язки між фактами у минулому, але і природу різноманітних процесів сьогодення. Міфи — це куряча сліпота на дорозі історії. У сутінках часів можна добряче вгатитися головою у якийсь із верстових стовпів історії. Небезпечна річ ті міфи!

Натомість Ярослав Йосипович зауважив, що, окрім міфів, іще є і великий Міт. Колективна пам'ять функціонує не так на досконало зважених на вагах науки фактах, як у координатах цих великих і величних Мітів: Міт Козацтва, Міт Великої Русі-України, Міт Великої Війни...

Чесно кажучи, мені не дуже подобається захаращувати тексти посиланнями на авторитети, але часом мушу! Відомий польський соціолог культури Барбара Шацька (книжка якої «Минуле, пам'ять, міт» є обов'язковою для прочитання усім зацікавленим сферою колективної пам'яті) окреслила дуже подібне визначення та сферу функціонування Міту.

Отже. Міт опирається на ірраціональний образ минулого, на віру в цей образ, а не на факти. Істинність цього образу не підлягає верифікації. Проте Міт також творить суспільну сув'язь. До того ж Міт радше інформує про те, якими є тривоги і стан духу у певний час

тепер, ніж про те, яким минуле було насправді колись. Зрештою, пише Шацька, Міт збудовано на цінностях. Вирішальними є відносини між цінностями, а не розшукування подій і постатей на шкалі часу.

Саме тому у такий системі координат Володимир Великий опиняється поблизу Богдана Хмельницького та Тараса Шевченка, а київське Хрещення 988 року — поруч із проголошенням Незалежності. Міт є фіксацією і переказом цінностей та важливих для груп зразків поведінки. Його функції — окреслити групову ідентичність і легітимізувати існування суспільно-політичного порядку. І саме тому тоталітарні режими так любили міфи, з яких творили свій Міт — для тоталітаризму це був один зі способів легітимізувати себе.

Трансформація суспільних цінностей супроводжується змінами у колективній пам'яті. Кожна доба надягає свій Великий Міт Славного Минулого: змінюється популярність постатей і історичних подій.

Отже, СРСР намагався сконструювати цілий контекст окремих епізодів, створюючи Великий Міт Великої Війни. Я розумію, що це буде ще одне велике спрощення, але якщо максимально абстрагуватися від деталей, радянський Міт цієї війни виглядатиме так:

На найбільш миролюбну країну світу віроломно, підступно і без оголошення війни напали фашистські варвари. Якщо ми і підписували якісь пакти із ними — то тільки з метою максимально відтермінувати неминучу війну, яку ми мали виграти малою кров'ю і на чужій території. Щоправда, все одно війна трапилася несподівано, що призвело до величезних втрат на першому її етапі. Але мобілізація цілого радянського народу дозволила ефективно переоблаштувати країну Рад на військові рейки, а масовий героїзм солдатів і офіцерів під проводом комуністичної партії і особисто товариша Сталіна став запорукою великої перемоги радянського народу над німецько-фашистськими загарбниками.

Прошу вибачити мені як аж надто широкі мазки, якими змальовано цей Міт, так і бажання трохи позбиткуватися над його логікою. Ясна річ, що Великий Міт Великої Вітчизняної війни був скроєний значно майстерніше. Він задавав ту контекстну рамку, у яку, щоправда, не вкладалися деякі важливі факти і долі окремих людей.

Сталін намагався виправдатися у сумнозвісній промові по радіо 3 липня 1941 року: пакт Молотова-Ріббентропа — це тільки спосіб відтермінувати початок неминучої війни із фашизмом. Але це не пояснювало таємних додаткових протоколів, за якими слідувала агресія щодо Польщі, Фінляндії та Балтійських країн.

Так, для агресії було вигадано нові слова: «визвольний похід» та «дружня допомога». Але таємні додаткові протоколи на всяк випадок вирішили заховати до ще одної «Особливої папки» на довгі півстоліття.

Інший приклад: радянський Міт про цю війну відмовляв українцям у суб'єктності. У контексті цього Міту вони *a priori* не могли діяти з власної волі та у своїх інтересах, не координуючи свої цілі із глобальними потугами. Тобто «правильні» українці були із СРСР, а «неправильні» — були націоналістами і колаборували із нацистами. Ідея боротьби за українську незалежність (як і сам факт її існування у 1917—1921 роках) випадала з чорно-білого радянського дискурсу та у найкращому випадку потрапляла у лапки — «так звана "українська незалежність"». Цю частину українського минулого в СРСР наполегливо оминали.

Народження цілої низки міфів було зумовлено бажанням «звинуватити ворогів» у власних гріхах. Поруч із Катинським злочиним у цій категорії радянських фальсифікацій опинилися знищення Хрещатика і стародавнього Успенського собору в Києві та Дніпрогесу в Запоріжжі. Фальсифікувалися окремі дати і факти: радянська пропаганда стверджувала, що Київ був залишений радянськими військами 21 вересня, хоча насправді це трапилося ще 19 вересня 1941 року. Історія із «героїчними панфіловцями» взагалі була буквально висмоктана із нічого. І радянська пропаганда, і радянська історіографія уникали згадок найбільшої в історії тієї війни танкової битви під Дубном, яку Червона армія бездарно програла Вермахту влітку 1941 року. Довгі роки у СРСР намагалися не згадувати зайвий раз Корюківську трагедію, що сталася в березні 1943 року, бо роль червоних партизан в історії знищення цього містечка занадто контрастувала із міфом про «народних месників». Власне, у Корюківці радянські партизани спровокували каральну акцію окупантів, але не тільки не помстилися, а навіть і не пробували якось захистити мирне населення містечка, попри багаторазову перевагу над супротивником у чисельності. Ще одне «табу» — це суспільні настрої населення СРСР, де надто часто звучали антирадянські ноти.

Радянський Міт цієї війни, наповнений фальсифікаціями і «табу», оминав цілі сторінки і розділи історії. Наприкінці існування СРСР на хвилі гласності цей Міт почав руйнуватися під впливом публікацій заборонених раніше щоденників і спогадів та розсекречених документів з радянських архівів.